

Semantiske aspekter ved sammensatte verbalsubstantiver i norsk bokmål

1. Innledning

Er et språks leksikon og et språks grammatikk gjensidig selvstendige enheter, er de uløselig forbundet med hverandre eller er de delvis uavhengige av hverandre? Fins det en klar, veldefinert grenseoppgang mellom leksikon og syntaks? Disse spørsmålene har opptatt lingvistikken i lang tid. I denne artikkelen vil jeg prøve å belyse noen aspekter ved disse spørsmålene i kontekst av sammensetninger og de problemer de har representert for teorier om leksikon og dets forhold til andre nivåer i den lingvistiske beskrivelsen. Jeg vil først og fremst ta for meg sammensatte verbalsubstantivers semantikk. Et sentralt spørsmål i forbindelse med sammensetninger generelt er problemet komposisjonaltet. Sammensetninger i norsk bokmål er (som ved språk flest) både komposisjonelle og ikke-komposisjonelle. Deres plassering i leksikon eller på andre områder av den grammatiske beskrivelse vil avhenge av hvilke føringer det er mulig å fange opp i sammensetningenes interne struktur. Jeg vil kort behandle ulike sammensetningstyper og sammenlikne dem med korresponderende fraser. Ved komposisjonal sammensetning vil frase-nivået bli kalt utpakket nivå og sammensetningsnivået bli kalt innpakket nivå.

Siden jeg vil fokusere på verbalsubstantiver er det nærliggende å trekke inn egenskaper som stammer fra det korresponderende verbets semantikk og syntaks. I hvilken grad overføres disse til de korresponderende verbalsubstantivene og i hvilken grad kan de fanges ved hjelp av produktive regler? Dette gjelder særlig det faktum at verb typisk har assosiert argumentstruktur (AS) mens substantiver typisk ikke har det. I hvilken grad overføres denne verbale egenskapen til de korresponderende sammensatte verbalsubstantivene?

2. Grensen mellom leksikon og syntaks

Hvilken relasjon leksikon skal ha i forhold til de andre lingvistiske nivåene (som fonologi, morfologi, syntaks og semantikk) er det fremdeles delte meninger om i lingvistikken. Chomsky (1970) har argumentert for at en teori om derivasjonell morfologi må være uavhengig av en teori om syntaktiske transformasjoner. Syntaktiske regler kan ikke "se" strukturer som befinner seg under ordnivå. Følgelig kan ikke substantiver som korresponderer med verb og adjektiver

transformasjonelt avledes fra verb, men må representeres i leksikon som substantiver. Dette synet går under navnet leksikaliseringshypotesen. Det vanlige synet på forholdet mellom leksikon og syntaks og dermed mellom morfologi og syntaks er det separasjonistiske syn (Baker 1998, Pounder 2000, Sakshaug 1999), dvs at de to områdene tilhører ulike moduler og ikke kan beskrives med samme syntaktiske regler, og at morfologiske regler må utformes separat.

Som vi skal se synes det likevel klart at ved visse typer deverbale sammensetninger er parallellene mellom et syntaktisk frasenivå og et morfologisk ordnivå i visse tilfeller ganske åpenbare. Likevel synes det klart at leksikaliseringshypotesen er den mest fruktbare for norske deverbale sammensetninger.

Intuitivt er det naturlig å anta at avledning har utgangspunkt i verbet og at verbalsubstantivet er avledet av det. Men i mange tilfeller er det umulig å fastslå avledningsretningen historisk sett. I noen tilfeller kan man også konstatere at avledningen har gått motsatt vei, dvs. fra deverbalt substantiv til verb (såkalte tilbakedanninger), som i *åpne sesong* -> *sesongåpning* -> *sesongåpne* (Faarlund et al 1997:127), hvor det direkte objektet *sesong* er innpakket i verbet før nominalisering, til forskjell fra *hyttebygging* hvor man ikke har innpakking ved verbet (**hyttebygge*).

Når det gjelder komposisjonalt skiller Lyons mellom sammensatte leksemer (compound lexemes) og syntaktiske sammensetninger (syntactic compounds). Sistnevnte er komposisjonelle og regelmessige. De er infinitte i antall og kan ikke listes i leksikon. Førstnevnte gruppe, derimot, er ikke-komposisjonelle. De oppstår gjerne som syntaktiske sammensetninger, men utvikler ofte spesialiserte betydninger, blir "petrifisert" og senere helt fossilisert. Petrifisering og fossilisering er to ulike grader av leksikalisering av sammensetninger (Lyons 1977:536). En opprinnelig sammensetning som *appelsin* (opprinnelig eple-kina, dvs kinaeple) betraktes ikke lenger som en sammensetning, og er fullstendig fossilisert. Et eksempel på en delvis petrifisert sammensetning er *møbelsalg*, som er tvetydig: Det kan bety "salg av møbler". I denne betydningen er sammensetningen komposisjonell og et klart eksempel på en syntaktisk sammensetning. Det kan også bety "salg på møbler", dvs "det å selge billigere enn normalpris". I det første tilfellet fins det en korresponderende betydning ved verbet, i det andre tilfellet ikke. Den idiosynkratiske tilleggsbetydningen tyder på at *møbelsalg* i betydning 2 er petrifisert.

3. Vanlige sammensetningstyper

I norsk bokmål kan man skille morfologisk mellom fugesammensetninger, som *stat+s+kupp* og nullsammensetninger som *nett+bank*. Det er få håndfaste og gode regler for fordelingen av disse, og det er lite som tyder på at sammensatte verbalsubstantiver er spesielle på dette punkt.

Den semantiske klassifikasjonen av sammensetninger har derimot flere relevante aspekter. Den vanligste sammensetningstypen er de determinative sammensetningene. Determinative sammensetninger har på norsk sisteleddet som semantisk kjerne og forleddet avgrenser eller modifierer betydningen til etterleddet. Dette er typisk for sammensetninger hvor sisteleddet (dvs kjerneleddet) er et substantiv. Dermed blir hele sammensetningen et substantiv. I sammensetningen *bilhjul* sier forleddet *bil* noe om hvilken type hjul det er snakk om (jf Faarlund et al 1997:62).

Dette er også i overensstemmelse med at substantiver i større grad enn verb danner typehierarkier hvor hyponymi- og hyperonymirelasjoner kan identifiseres. Determinative sammensetninger korresponderer med det Anderson (1985:40) kaller endosentriske sammensetninger. Han skiller dem ut fra eksosentriske sammensetninger hvor sammensetningen ikke kan sies å ha noen klar semantisk kjerne. Norske eksempler på eksosentriske sammensetninger er de såkalte possessive sammensetningene hvor forleddet angir en egenskap som etterleddet har eller eier. Ofte er metonymi en sentral del av orddanningen (Faarlund et al op cit:66). For eksempel er en *dumskalle* ikke en type skalle, men en person som har en dum skalle.

En deverbale sammensatt nominalisering, som for eksempel *trefelling*, derimot, kan man ikke uten videre klassifisere som determinativ. Det er ikke umiddelbart naturlig å snakke om *trefelling* til forskjell fra andre typer felling. *trefelling* har imidlertid den egenskapen at den synes å ha en korresponderende frase med samme betydning: *felling av trær*. Denne frasen korresponderer åpenbart med verbfrasen *felle trær*, hvor *felle* er et kausativt transitivt verb og *trær* er direkte objekt. Det betyr at *felling* har fått overført fra verbet egenskapen å ta AS, og at preposisjonen *av* er en grammatisk markør, en thetaoverfører for denne syntaktiske funksjonen (jf Grimshaw 1990:70ff).

Et sentralt spørsmål i denne sammenhengen er om det inkorporerte leddet i *trefelling* også kan sies å ha status som lisensiert argument. Hvis dette er tilfelle innebærer det at AS-organisering, som i alle standardvarianter av syntaktisk teori behandles som et kjernedomene for syntaksen, også er relevant på enheter som

er mindre enn ordnivå. I så fall representerer dette et punkt hvor syntaks og morfologi kan sies å være integrert.

For å kunne fastslå om AS-organisering og lisensiering er operative under ordnivå må vi se nærmere på de egenskapene som kan sies å bli overført fra verb til verbalsubstantiver. Et av de mest sentrale av disse egenskapene er verbets aspekt. Forskning har vist at det er nær sammenheng mellom aspekt og AS-lisensiering ved verbalsubstantiver.

I følge Grimshaw (op.cit.) er et leksems AS en sentral og identifiserbar del av leksemoppslaget. Videre er AS en strukturert representasjon hvor argumentene er organisert i hierarkiske relasjoner. Særlig relevant i denne sammenhengen er de såkalte prominensrelasjonene. Dette kommer vi tilbake til i forbindelse med eksterne subjekter, inakussativitet og ordinnpakking.

4. Aspekt

De aller fleste arbeider som omtaler aspekt i ulike sammenhenger refererer til Vendlers klassiske arbeider (Vender 1967, 1968). Vendler opererte med fire hovedklasser av verber: activities, states, accomplishments og achievements. De to førstnevnte er ateliske, dvs. at de ikke krever et klimaks, mens de to sistnevnte er teliske. Forskjellen mellom states og de andre tre er at states er statiske mens de andre er dynamiske. Forskjellen mellom accomplishments og achievements er at førstnevnte er durative mens sistnevnte er perfektive. Eksempler på activities er *run*, *walk* og *swim*. Eksempler på states er *love*, *have* og *possess*. Eksempler på accomplishments er *draw a circle*, *paint a picture* og *make a chair*.

En egenskap ved Vendlers hovedklasser er at de til dels er analysert på frase-nivå (noe som fremgår av accomplishmenteksemplene) og ikke på lemmanivå. De spørsmålene som da aktualiseres er følgende: Fins det et inherent aspekt i verbets denotasjon? I så fall: hvordan vil ledd som knytter seg til det verbale kjerneleddet virke inn på verbets inherente aspekt? I tilfelle hvordan kan dette tenkes å skje? Hva skjer med disse tilknyttede leddene når verbet nominaliseres og leddene pakkes inn i nominalet? Vil leddene kunne ha samme aspektmodifiserende egenskaper etter nominalisering?

Når argumenttakende verb får knyttet til seg argumenter av ulikt slag kan dette virke inn på verbets inherente aspekt. Et atelisk verb kan for eksempel ved kombinasjon med det direkte objektet få en telisk lesning. Verbet *lese* er i utgangspunktet atelisk, dvs. en aktivitet i Vendlers forstand. Men hvis man kopler

det med et substantivisk direkte objekt innledet med ubestemt artikkel i entall, vil aspektet bli telisk (*lese en bok*). I flertall har ikke det direkte objektet samme aspektinnvirkning (*lese bøker* er atelisk). Hvis objektet har bestemt form (*lese boken, lese bøkene*) vil også aspektet bli endret til telisk. Dette viser at syntaktiske argumenter tilknyttet verber kan påvirke verbets aspektuelle egenskaper. Dvs. de har evnen til å gripe inn i og forandre/modifisere hendelsesstrukturen som er uttrykt ved verbet. Dette er et fenomen som kalles ko-komposisjon (Pustejovsky 1998: 221ff.).

Hvis argumentene som er tilknyttet verbet beholder sin status som argumenter er det grunn til å tro at de vil beholde denne aspektuelle påvirkningsevnen. Dette ser ut til å holde stikk for det korresponderende deverbale substantivet lesing.

Som for det korresponderende verbet er lesing i utgangspunktet atelisk som ved verbet vil kombinasjon med *en bok* i *lesing av en bok* føre til en telisk lesing av NP-frasen, mens en NP i ubestemt flertall (*lesing av bøker*) ikke fører til endring fra atelisk til telisk, som ved verbet. Bestemte NPer (*boken, bøkene*) gir derimot endring til telisk aspekt (igjen som ved verbet). Måten NPene virker inn på aspektuelle forhold ved verbets inherente aspekt er helt parallelle ved verbet og dets korresponderende substantiv. Dette tyder på at av-leddet ved lesing har syntaktisk AS-status.

1. *Lese* (atelisk, aktivitet)
2. *Lesing* (atelisk, aktivitet)
3. *Lese en bok* (telisk, accomplishment),
4. *Lesing av en bok* (telisk, accomplishment)
5. *Lese bøker* (atelisk, activity)
6. *Lesing av bøker* (atelisk, activity)
7. *Lese boken* (telisk, accomplishment)
8. *Lesing av boken* (telisk, accomplishment)
9. *Lese bøkene* (atelisk, activity)
10. *Lesing av bøkene* (atelisk, activity)
11. *lese bøkene* (telisk accomplishment)
12. *lesing av bøkene* (telisk, accomplishment)

VPen å *lese bok* med et nakent genrisk objekt kan tolkes som en accomplishment, dvs. durativt og telisk, eller som activity, dvs. ³durativt og atelisk:

13. *Å lese bok er noe han ofte gjør.*

14. *Å lese bok denne ettermiddagen kunne han godt tenke seg.*

Telisk eller atelisk lesing synes her å være avhengig av kontekst. Den samme form for underdeterminasjon gjør seg gjeldende ved innpakking. I eksemplene 13. og 14. ovenfor kunne man ha erstattet *å lese bok* med *boklesing*, mens den utpakkede frasen *lesing av bok* kanskje går i 13., men neppe i 14. Det innpakkede *boklesing* kan også presiseres i retning av en entydig atelisk activity-betydning, som i *lesing av bøker*. Den utpakkede variant med ubestemt flertall synes å være entydig aktivitetsdenoterende. Dette støtter antagelsen om at innpakking av deverbale nominaler i ord reduserer den semantiske determinasjonen.

Det ser altså ut til at bruk av bestemt artikkel/determinativ ved av-leddene endrer den aspektuelle lesingen av *-ing*-nominaliseringene med hensyn til telisitet. Når dette skjer på samme måte som ved de korresponderende verbene er det et tegn på at nominalfrasene har AS (som ved eksempel 16.). Men har førsteleddet *bok* i det innpakkede nominalet i 17. også AS?

Hvis preposisjonen *av* har relasjonell betydning og er en thetaoverfører vil denne ikke kodes ved ordinnpakking:

15. *lese bok*

16. *lesing av bok*

17. *boklesing*

Men det samme gjelder også hvis preposisjonen *av* har leksikalsk betydning:

18. *lese av (fra) bok*

19. *lesing av (fra) bok*

20. *boklesing*

Hvis preposisjonen *av* opptrer i adverbial funksjon og er trykksterk, vil *av* overføres ved innpakking:

21. *lese av (bok) (dvs. skanne en bok)*

22. *(bok)avlesing*

jf.

23. *lese hurtig*

24. hurtiglesing

For å komme noe videre med spørsmålet om førsteleddets AS-status ved deverbale nominaler må vi trekke inn deltakerrollers funksjon og det hierarkiet de danner. Dette har vært undersøkt for engelsk av blant andre Grimshaw (op.cit.). Videre er Williams teori om eksterne vs interne argumenter relevant (Williams 1981).

5. Ordinnpakning og deltakerroller

AS-ledd har prominens relativt til hverandre og danner det Grimshaw kaller et prominenshierarki. Det eksterne argumentet (vanligvis subjektet) har høyest prominens. Teorien om eksterne argumenters statussies å ha forklaringsverdi når det gjelder restriksjoner på passiv og nominalisering. Prominenshierarkiet er en egen dimensjon av det tradisjonelle tematiske hierarkiet (Jackendoff 1972:43). Argumentstrukturene i det tematiske hierarkiet er fastlagt av universelle hierarkiske prinsipper. Et argument med agensrolle er alltid det høyeste argumentet og et argument med theme-rolle det laveste:

(25) (*Agent (Experiencer (Goal/Source/Location (Theme)))*)

Ved agentive verb er agens alltid mest prominent semantisk:

murder (x y)

Agent Theme

(Grimshaw Op.cit.:8).

Det er imidlertid et problem at det tematiske hierarkiet defineres på ulik måte. Alsina (1996:36) har riktig nok agens øverst, men ellers ser hierarkiet annerledes ut:

(26) *Ag > ben > goal/exp > ins > pt/th > loc*

Ag = agent, ben = beneficiary, exp = experiencer, pt = patient, th = theme, loc = locative

Subjektet er imidlertid syntaktisk som regel det mest prominente argumentet. La oss ta utgangspunkt i Grimshaws variant og illustrere med noen eksempler:

Verbet *overrekke* kan analyseres slik:

(27)	x	(y	(z))
	Agent	Goal	Theme
	<i>Han overrekker til folk</i>		<i>gaver</i>

Ved et korresponderende deverbale sammensatt substantiv vil goal være utenfor sammensetningen mens theme vil være innenfor sammensetningen:

(28) *Gaveoverrekking til folk*

Her er gave theme og innenfor sammensetningen mens til folk er goal og utenfor sammensetningen.

(29) **Folkeoverrekking av gaver*

Her er av gaver theme og barn goal. Dette er ikke mulig fordi barn er høyere i hierarkiet enn gaver.

(30) *Overrekking av gaver til folk*

(30) viser at det ikke er noe galt med *av gaver* i (29), men at feilen må ligge hos argumentet *folk* i sammensetningen.

Det laveste i hierarkiet (theme) kan altså være internt i sammensetningen. Det minst prominente argumentet må være internt i sammensetningen og det mest prominente må være utenfor sammensetningen. Samme argumentasjonsmåte kan anvendes i uttrykk som

(31) *blomsterdekorering i vaser, og kakebaking for barn, jf. *vasedekorering av blomster, *barnebaking av kaker.*

Data fra norsk oljeterminologi kan også tyde på at det er Grimshaws deltakerrollerestriksjoner i en del tilfeller også stemmer med deverbale nominaler på *-sjon* og *-ing*.

Det ser ut til at hvis det innpakkede førsteleddet er et lokativt adverbial, så realiseres ikke theme-ledet: *Injisere vann* (theme) *i brønn* (loc). *vanninjeksjon i brønn* går bra fordi vann er lavere i hierarkiet enn *i brønn*, men **brønninjeksjon*

av vann - går ikke fordi i *brønn* er høyere i hierarkiet enn *vann*. Men hvis kun loc er til stede kan det inkorporeres, som i brønninjeksjon. Et annet eksempel er *drenerer vann fra havbunn, drenering av vann* (theme) *fra havbunn* (loc), *havbunnsdrenering, vanddrenering, *havbunnsdrenering av vann*.

Prominenteorien skal altså forklare hvorfor ikke alle deverbale nominaliseringers sammensetninger er mulige.

Hvis nominaliseringssammensetningene i materialet stemmer med hierarkiprediksjonene tyder det på at det er parallellitet mellom de syntaktiske føringene og de morfologiske føringene under ordnivå.

I følge Grimshaw har ikke rotnominaliseringer argumentstruktur i engelsk. Dette gjelder også for rotnominaler i norsk som har perfektivt eller semelfaktivt aspekt, til forskjell fra prosessnominaler med *-ing*. I sistnevnte type sammensetninger kan det eksterne argumentet ikke realiseres, til forskjell fra rotnominalene:

(32) *biesükk, *biestikking*.

I *biestikking* er *bie* et eksternt argument og skal undertrykkes ved nominalisering. Ved *biesükk* er ikke *bie* et argument men en semantisk partisipant som er gjenstand for seleksjon fra det deverbale nominalet som kjeme i sammensetningen. Derfor får man heller ikke "blokkering" (Sakshaug 1999:87ff)

Generaliseringen synes ikke uten videre å gjelde ved såkalte "ergative verb", dvs. verb som har kausativ-inakusativ-veksling, som *veiåpning* (veien åpner eller noen åpner veien), *eggløsning, snøsmelting, kronerulling, hoderulling og vektøkning*.

Men er blokkeringen grammatisk styrt eller er den semantisk styrt? Dvs er det den syntaktiske setningsfunksjonen "subjekt" som blokkeres eller er det den semantiske rollen "agens"?

På norsk er *russefeiring* (russen feirer) og *studentevaluering* (studentene evaluerer) med prosesslesing moteksempler på begge, men ellers er moteksemplene ikke-agentive.

Andre moteksempler er underdeterminerte (agentiv vs lokativ tolkning): *legeundersøking* (legen undersøker, eller undersøke hos lege), *hjerneblødning* (hjernen blør eller det blør i hjernen) (Faarlund et. al, op.cit.).

Grimshaw påpeker videre at det eksterne argumentet skal alltid tilfredsstilles sist. Det eksterne argumentet kan kun opptre inne i en deverbale nominaliseringssammensetning hvis også alle de interne argumentene også er til

stede i sammensetningen. Men da vil hodets argumentstruktur være mettet og ikke ha noen åpen posisjon. Dette er ikke tillatt generelt.

Grimshaw siterer eksempler fra Selkirk (1982):

(33) **The hours for girl-swimming at this pool are quite restricted.*

(34) **Kid-eating makes such a mess.*

Men (35) synes helt kurant på norsk:

(35) *Russefeiringen forårsaket mye skade.*

Siden det eksterne argumentet skal tilfredsstilles sist, koplet med kravet om at hodet må være umettet (inneholde en tom posisjon), kan ikke eksterne argumenter inngå i sammensetninger hvis de er eneste argument. Dermed kan ikke interne argumenter inngå i sammensetninger heller hvis de er de eneste.

Inakkusative verb sies å ha et underliggende objekt, og å mangle eksternt subjekt. Dermed skal heller ikke de underliggende objektene til inakussative verb heller kunne inngå i sammensetninger.

(36) **Løvfalling kan forårsake glatte veier.*

(37) **Glassknusing kan forårsakes av lydbølger.*

(38) *Glassknusing på offentlig sted er straffbart.*

I (36) er løv- underliggende objekt i D-strukturen, som er utgangspunktet for AS. I (37) brukes *knusing* inakussativt (dvs glass knuser ved lydbølger), mens *knusing* i (38) brukes kausativt (dvs. noen knuser glass på offentlig sted).

På den annen side er inakkusative konstruksjoner som (39) helt kurante i norsk:

(39) *Snøsmeltingen begynner tidlig i fjellet i år.*

6. Konklusjoner

Oversikten viser at organiseringsprinsipper for syntaksnivåer, som rollehierarkier og teorier om eksterne subjekter, til dels synes å være operative under ordnivå ved deverbale nominaliseringer. Likevel synes det klart at disse føringene har mot-

eksempler. Når argumenter pakkes inn i ord, som ved *oljeutvinning*, er de i større grad utsatt for petrifisering og fossilisering enn de er på syntaktiske frasenivå, som ved *utvinning av olje*. Disse prosessene fører til tap av komposisjonalitet.

Men hvis syntaktiske føringer er operative under ordnivå vil det bidra til å viske ut grensene mellom syntaks og morfologi. I moderne norsk ser man ofte vakling mellom særskriving og sammenskriving av sammensetninger: *oljeutvinning* vs *oljeutvinning*. Dette skyldes selvsagt også påvirkning fra engelsk, men uklare grenser mellom nivåene kan også bidra til å forklare dette.

Litteratur

- Alsina, A. (1996): *The role of Argument Structure in Grammar. Evidence from Romance*. CLSI Publications Standford.
- Anderson, S. R. (1985): Typological distinctions in the word formation, in: Shopen, T (1985): *Language typology and syntactic description*, Cambridge University Press. Cambridge.
- Baker, M. C. (1988): *Incorporation. A Theory of Grammatical Function Changing*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Chomsky, N. (1970): Remarks on Nominalization, i: Jacobs, R. A. og P.S. Rosenbaum (red): *Readings in English Transformational Grammar*. Ginn and Co., Waltham, Mass.
- Faarlund, J. T., Lie, S. og Kjell Ivar Vamebo (1997): *Norsk referansegrammatikk*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Grimshaw, J. (1990): *Argument structure*. Linguistic Inquiry Monograph 18. Massachusetts Institute of Technology.
- Jackendoff (1972): *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, MIT Press, Cambridge.
- Lyons, J. (1977): *Semantics 2*, Cambridge University Press. Cambridge
- Pounder, A. (2000): *Processes and Paradigms in Word-formation Morphology*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Pustejovsky, J. (1998): *The Generative Lexicon*. The MIT Press Cambridge, Mass.
- Sakshaug, L. (1999): *Norwegian Compound Deverbal Nouns: An Autolexical Analysis in Morphology, Syntax and Semantics*. Dr. artium thesis. Faculty of Arts. Department of Scandinavian Studies and Comparative Literature. Trondheim.
- Selkirk, E. (1982): *The Syntax of Words*. Linguistic Inquiry Monograph, MIT Press, Cambridge.
- Vendler, Z. (1967): *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press. Ithaca.
- Vendler, Z. (1968): *Adjectives and Nominalizations*. Mouton. The Hague.
- Williams, E (1981): *Argument Structure and Morphology*. In: *Linguistic Review 1*, 81-114.